

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ (ВІД СЕРЕДИНИ XVII СТ. ДО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.)

П. Ф. Немеш,
голова Закарпатського
регіонального відділення
Спілки адвокатів України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Постановка проблеми. Державно-правове життя козацького періоду середини XVII ст. – другої половини XVIII ст. наразі представлено солідною кількістю науково-публіцистичних праць, які заповнюють ті прогалини історії держави і права України, що виникли ще за часів радянського періоду, коли правова наука розвивалася під сильним впливом панівної ідеології та мала відповідати тогочасним політичним завданням. Одним з найбільш яскравих феноменів правового життя козацького періоду, що заслуговує на сучасне ідеологічно незаангажоване наукове осмислення, є проведення масштабної кодифікації права Гетьманщини, яка була покликана вдосконалити існуючу тоді правову систему і привести її у відповідність до політичних та соціально-економічних реалій тієї доби. Реформуванню піддавалося все правове життя, у тому числі й судочинство. Становлення та розвиток інституту законного представництва при розгляді цивільних справ того часу вивчені надто недостатньо, що і зумовило необхідність обрання автором цієї теми наукового дослідження. Заповнення цієї «наукової прогалини» дасть змогу краще оцінити рівень розвитку цивільних процесуальних інститутів періоду Гетьманщини.

Вивчення проблемних питань судового представництва є доволі популярним напрямом наукових досліджень у доктрині цивільного процесу. В Україні за останні роки було написано та захищено декілька тематичних та дотичних за темою дисертацій з питань представництва у цивільному судочинстві, зокрема такими дослідниками, як С. А. Чванкін (2005 р.), Л. А. Кондратьєва (2006 р.), Г. З. Лазько (2006 р.), Н. Ю. Сакара (2006 р.), О. М. Овчаренко (2007 р.), Н. М. Крестовська (2008 р.), іншими. Значну кількість дисертацій щодо судового представництва в цивільному процесі було захищено і в Російській Федерації (Р. А. Сидоров, І. О. Табак, С. О. Халатов, інші). В рамках цих досліджень розглядалися та знаходили своє вирішення багато теоретико-практичних питань, в тому числі й питання історико-правового розвитку інституту судового представництва під час розгляду та вирішення цивільних справ. Але, як це не парадоксально, абсолютно переважна більшість наукових праць обходить своєю увагою формування інституту законного представництва, що і викликало необхідність проведення спеціального дослідження у цьому напрямі.

Метою статті є дослідження становлення і розвитку інституту законного представництва в цивільному судочинстві на базі кодифікованого законодавства Гетьманщини у XVIII ст.

Якщо вивчати історію судового представництва в світових рамках, то власне законне представництво у цивільному процесі виникло набагато раніше за договірне, оскільки воно базувалося на таких підставах, які об'єктивно не давали можливості стороні з'явитися до суду. Зокрема, якщо взяти до уваги історію розвитку римського цивільного процесу, то тривалий час у Стародавньому Римі сторони не мали можливості покладати захист своїх прав та інтересів на інших осіб. Це було пов'язано з домінуючою тоді концепцією конкретизації правових актів стосовно певної особи, а також із тим, що зобов'язання мали суворо індивідуальний характер [1, 5]. Ось чому для провадження судового процесу вимагалася особиста присутність сторін, які повинні були самостійно захищати свої права та інтереси.

Але через певний час правова система Стародавнього Риму виробила

Автор розглядає специфіку представництва прав та інтересів осіб законними представниками під час розгляду та вирішення цивільних справ на базі нормативно-правових актів Гетьманщини. Зроблено висновок про істотний вплив польсько-литовського законодавства на інститут законного представництва в цивільному процесі України.

Ключові слова: законне представництво, цивільний процес, Гетьманщина

ла невеликий перелік винятків, що надавали можливість особі діяти через представника, адже у ряді випадків особа об'єктивно не могла бути присутня під час здійснення процесуальних дій. До таких винятків належали випадки: 1) якщо стороною у справі була держава чи муніципальне утворення; 2) представлення інтересів особи, стосовно якої в суді вирішувалося питання про її свободу (наприклад, якщо особа була рабом); 3) представлення інтересів осіб, що мають психічне захворювання, та малолітніх їх опікунами та піклувальниками [2, 298]. Як видно з переліку, останній охоплює собою підстави законного представництва, тоді як перші два не можна вважати договірним представництвом, оскільки вони базуються не на домовленості з представляваною особою (наприклад, правової домовленості з рабом, що не був суб'єктом права, не могло бути в принципі). Як зазначає Н. А. Бортнікова, саме з тих небагатьох винятків із загального правила у Стародавньому Римі зародився інститут процесуального представництва [3]. Таким чином, судове представництво завдячує своїй появі власне законному, а не договірному представництву. І тільки набагато пізніше, в період Римської Імперії, під представниками почали розуміти тих осіб, що професійно надають юридичну допомогу [4, 47].

Ось чому доволі парадоксальною виглядає та ситуація, що склалася у науці цивільного процесуального права, де при вивченні історико-правових питань судового представництва перевага віддається дослідженню договірному, а не законного представництва.

Вивчаючи становлення та розвиток законного представництва на території сучасної України, слід брати до уваги той тісний взаємообумовлюючий зв'язок, що існує між матеріальним та процесуальним правом. Дуже багато процесуальних інститутів цивільного судочинства завдячують своєю появою матеріально-правовим інститутам. Зокрема, інститут регресних зобов'язань зумовив утворення інституту третіх осіб без самостійних вимог [5, 85], множинність осіб у матеріальних відносинах – процесуальну співучасть у цивільній справі [30, 4], недодержання форми правочинів привело до появи правила допустимості засобів доказування [6, 123], подвійна природа інституту позову [7, 136–152] тощо.

Представництво у цивільному процесі також бере свій початок з матеріального права, адже допомога представляваній особі була потрібна в першу чергу у матеріальних відносинах, і тільки згодом – у процесуальних.

З середини XVII ст. на українських землях починається так званий «козацький етап» в історії держави і права. Знаменується він виникненням на території сучасної України, що спочатку входила до складу Речі Посполитої, а потім до Московського царства і надалі – Російської Імперії, таких політико-територіальних утворень, як Військо Запорізьке та Запорізька Січ. Вказані державні формування мали власну правову сис-

тему, в тому числі й ту, яка забезпечувала провадження судочинства. В середині XVIII ст. була проведена грандіозна кодифікація українського права, яка почалася задовго до кодифікації права Росії у XIX ст., в результаті чого у світ вийшло п'ять Кодексів. Ми беремо для аналізу законного представництва в цивільному судочинстві «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Нами не випадково було вказано вище, що інститут судового представництва в цивільному процесі тісно пов'язаний з матеріальним представництвом, з якого він бере свій початок. Справа у тому, що за законодавством того часу законне представництво як окремий вид процесуального представництва не виділялося. А тому його вивчення необхідно проводити на базі норм матеріально-правового характеру, вишукуючи ті процедурні правила, що мали відношення до цивільного судочинства.

Вітчизняні науковці вказують, що серед правових норм Кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. найбільше було норм приватноправового характеру. Самостійним утворенням було сімейне право, яке регламентувало в основному майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, опікунами та підопічними, усиновителями й усиновленими [8].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» вже розрізняли поняття неповнолітньої особи, зрілість якої різнилася залежно від статі: до 18 років – чоловіки, до 13 років – жінки (гл. 11, ст. 1, п. 1) [9, 204]. Поряд з неповнолітніми особами законне представництво мало встановлюватися стосовно душевно хворих та німих, а всі інші жителі вважалися дієздатними [10, 65].

Як і в польсько-литовський період, за життя батька дитина залишалася фактично безправним суб'єктом права, і норми матеріального права в основному зосереджували свою увагу на впорядкуванні становища дитини, яка була позбавлена батьківського піклування.

Опіка над неповнолітніми встановлювалася батьком при складанні заповіту або державою (гл. 11, ст. 1, п. 2) [9, 204]. Батько мав право призначити опікуном матір дітей. Проте, якщо вона була нездатна виконувати опікунські функції чи виконувала їх недбало, інші родичі мали призначити опікуна вже не тільки над дітьми, а й для догляду за матір'ю (гл. 11, ст. 3, п. 2) [9, 204].

Не тільки родичі, а й держава мала право звільнити опікуна від виконання ним своїх обов'язків, якщо виявляла недбале до них ставлення, у тому числі й того, що був призначений родичами. В такому разі обов'язково складався облік майна підопічного для перевірки, чи не було розтрат.

Цікавим було те, що старовинне правило, яке бере початок ще за часів Київської Русі, у козацькій державі було відтворено: якщо мати бажала повторно одружитися, то вона передоручала опіку тим опікунам, яких встановить держава (гл. 11, ст. 5) [9, 208].

Кодекс 1743 р. слідом за Литовськими статутами визначає загальне правило, згідно з яким неповнолітні особи не повинні відповідати за поданими до них позовами, поки вони не досягнуть повноліття. І тільки у ряді випадків вони залучалися до справи (гл. 11, ст. 9, п. 5) [11, 115]:

- 1) з приводу приймання кредиту під заставлену у батьків землю та іншу нерухомість;
- 2) якщо батьки за свого життя взяли на себе зобов'язання, які ще не припинилися до їх смерті (наприклад, порука);
- 3) якщо розглядається цивільна справа, що була почата ще за життя батьків (тут мається на увазі випадок, коли батько виступав відповідачем у справі);
- 4) якщо за свого життя батьки наробили боргів;
- 5) якщо батько підопічного неправомірно вигнав когось із маєтку;
- 6) якщо у маєтку підопічного оселився кріпак-утікач.

Стосовно можливості неповнолітніх виступати позивачами, то жодних обмежень не було. Якщо правам та інтересам неповнолітнього заподіялася шкода, то опікун мав усю повноту влади звертатися з позовами до суду, а у випадку його бездіяльності така можливість надавалася самому підопічному у межах строку позовної давності, який становив 10 років (гл. 11, ст. 9, п. 1 Кодексу 1743 р.). Як і Литовські статuti, Кодекс 1743 р. передбачав цікаве правило: суд мав право призначати неповнолітнім повіреного для захис-

ту їхніх прав та інтересів з числа тих, «які стоять при суді», і цей повірений не мав права відмовитися від ведення такої справи чи вимагати за це гроші, інакше він втрачав право займатися представницькою діяльністю [12, 16].

На жаль, «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. офіційно у дію не були введені, хоча, як відзначають деякі науковці, його правові норми реально діяли [13, 234]. У будь-якому разі положення Кодексу були народжені українською правовою думкою того часу, засвідчують наявність правових традицій у питаннях становлення цивільного процесуального права на території України.

Висновки. Отже, аналіз правового матеріалу Гетьманщини, який стосується інституту законного представництва в цивільному судочинстві, показує, що він слідом за польсько-литовським законодавством попереднього періоду відтворив нормативні положення, які стосувалися законного представництва під час розгляду та вирішення цивільних справ. Законні представники мали без обмежень починати цивільні справи в інтересах своїх підопічних з метою захисту їхніх прав та інтересів. Але стосовно їхньої участі на стороні відповідача, то тут існувало обмеження у вигляді визначених категорій цивільних справ, де законному представнику необхідно було вступити у процес. В усіх інших випадках законодавство вимагало від позивачів, що зверталися з позовами до неповнолітніх, чекати досягнення останніми повноліття.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Халатов С. А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе / С. А. Халатов. – М. : НОРМА, 2002. – 208 с.
2. Боголепов Н. П. Учебник истории римского права: Пособие и лекции / Н. П. Боголепов. – М., 1900.
3. Бортникова Н. А. История и цели представительства по назначению суда в гражданском процессе // Адвокатская практика. – 2008. – № 4. – С. 43-45.
4. Феннич В. П. Цивільний процес. Конспект лекцій ; навч. посібн. / В. П. Феннич. – Ч. 1. – Ужгород : Вид-во Закарпатського держ. ун-ту, 2005. – 130 с.
5. Гражданский процесс : учеб. / отв. ред. проф. В. В. Ярков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 720 с.
6. Треушников М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. – М. : Издательский дом «Городец», 2004. – 272 с.
7. Гурвич М. А. Право на иск / отв. ред. А. Ф. Клейнман. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 216 с. – С. 136-152.
8. Бойко І. До питання про сімейне право Гетьманщини за кодексом 1743 р. // Вісник Львівського університету. – 1999. – Серія «Юридична» ; вип. 34. – С. 23-26.
9. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / К. А. Віслобоков (упоряд.) ; Ю. С. Шемшученко (відпов. ред. та автор передм.). – К. : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 549 с.
10. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченко. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
11. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. ... канд. юрид. наук / Н. М. Крестовська. – Одеса, 2008. – 468 с.
12. Кондратьєва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук / Л. А. Кондратьєва. – К., 2006.
13. Історія держави і права України : підруч. для юрид. вищ. навч. закл. і фак. : у 2 ч. – Ч. 1 / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. А. Й. Рогожина. – К. : Ін. Юре, 1996. – 368 с.

Немеш П. Ф. Особенности законного представительства в гражданском судопроизводстве Гетманщины (от середины XVII в. до второй половины XVIII в.)

Автор рассматривает специфику представительства прав и интересов лиц законными представителями при рассмотрении и разрешении гражданских дел на базе нормативно-правовых актов Гетманщины. Сделан вывод о существенном влиянии польско-литовского законодательства на институт законного представительства в гражданском процессе Украины.

Ключевые слова: законное представительство, гражданский процесс, Гетманщина

Nemesh Petro. The specifics of legal representation in civil proceedings of Hetman's power period (from the 1st half of XVII to second half of XVIII centuries)

The author analyzes the specifics of legal rights' and interests representation, the consideration and resolution of civil cases on the basis of Hetman's period civil proceedings. The conclusion about the significant effect of the Polish-Lithuanian legislation to institute legal representation in civil proceedings of Ukraine is made.

Keywords: legal representation, civil procedure, the Hetman's power period